

Szczepkowski, Mikołaj J.

Warszawski Okręg Generalny w latach 1918-1921

Rocznik Mazowiecki 8, 235-252

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIKOŁAJ J. SZCZEPKOWSKI

WARSZAWSKI OKRĘG GENERALNY W LATACH 1918—1921

Praca niniejsza jest pierwszą próbą ujęcia całości wysiłku mobilizacyjnego Mazowsza i Podlasia w latach 1918—1921. Pominięto w niej natomiast wszelkie prowadzone w tym okresie działania bojowe, gdyż jest to temat odrębny, częściowo zresztą opracowany w okresie II Rzeczypospolitej. Przyjęte ramy chronologicznie tworzą pewną całość, zapoczątkowaną odzyskaniem niepodległości i pierwszymi pracami nad powstaniem i rozbudową Wojska Polskiego, a zakończoną latem 1921 r. generalną reorganizacją sił zbrojnych w związku z ich przejściem na stopę pokojową.

Pewne trudności nastęrczało ustalenie zasięgu terytorialnego pracy. Dokonany w listopadzie 1918 r. wojskowy podział kraju nie pokrywał się ani z historycznie ukształtowanymi dzielnicami, ani z podziałem administracyjnym. W skład utworzonego wówczas Warszawskiego Okręgu Generalnego (WOG) weszło historyczne Mazowsze — z wyjątkiem południowych i zachodnich skrawków — oraz prawie całe Podlasie wraz z przyłączoną później Białostoczczyzną. Stąd też niejako z konieczności zasięg pracy pokrywa się z obszarem zajmowanym przez WOG. Opracowanie oparte zostało prawie wyłącznie na źródłach archiwalnych, znajdujących się w Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW), a zwłaszcza na zespołach akt Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (NDWP), Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk.) oraz Dowództwa Okręgu Korpusu nr I (DOK I). Literatura przedmiotu jest bardzo uboga, jako że regionalną historią wojskowości w okresie międzywojennym nie zajmował się żaden z badaczy¹.

¹ Z opracowań szerszych należy wymienić: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918—1921. Zarząd organizacji i działalności*. Wojskowy Instytut

Praca składa się zasadniczo z dwóch części: pierwszej, w której przedstawiono pokrótce organizację władz wojskowych i wojska na Mazowszu i Podlasiu, oraz drugiej: poświęconej omówieniu mobilizacji ludzi na omawianym terenie.

Rozbudowa władz i organizowanie wojskowego podziału terytorium kraju, początkowo tylko w b. Królestwie, później w listopadzie 1918 r. także w Małopolsce, zapoczątkowane zostały jeszcze przez Radę Regencyjną w październiku 1918 r. Utworzono wówczas jako władzę wyższą trzy, a następnie cztery inspektoraty lokalne oraz piętnaście okręgów wojskowych².

Na interesującym nas obszarze działał warszawski inspektorat lokalny oraz okręgi wojskowe: warszawski, siedlecki, ciechanowski, łomżyński. Każdy okręg przystąpił do formowania pułku. Dowódca okręgu był jednocześnie dowódcą pułku. Ta organizacja nie przetrwała zbyt długo. Już w kilka dni po odzyskaniu niepodległości, 17 listopada 1918 r., wprowadzono w miejsce inspektoratów lokalnych pięć okręgów generalnych: warszawski, lubelski, kielecki, łódzki, krakowski. Okręgi wojskowe zniesione zostały w czerwcu 1919 r. Pierwszym dowódcą Warszawskiego Okręgu Generalnego został gen. Kazimierz Sosnkowski, szefem sztabu ppłk Stanisław Burchardt-Bukacki, a poszczególnymi okręgami wojskowymi dowodzili: warszawskim — płk Bolesław Jaźwiński, siedleckim — płk Aleksander Mroziński, ciechanowskim — płk Michał Milewski, łomżyńskim — ppłk Bronisław Kapliński.

Dowództwa okręgów generalnych stanowiły najwyższy szczebel terytorialnych władz wojskowych, a ich dowódcy podlegali bezpośrednio MSWojsk. Kompetencję dowódców OG nakreślono szeroko. Byli oni dowódcami wszystkich wojsk tworzących się i kwaterujących na swoim terenie. Na nich spoczywała odpowiedzialność nie tylko za prawidłowe funkcjonowanie wewnętrznej służby wojskowej, ale za zabezpieczenie majątku państwowego, utrzymanie ładu i porządku. Organizacja aparatu DOG była początkowo niejednolita. Do ogłoszonych z początkiem 1919 r. jednolitych schematów nie stosowano się.

Zasadnicza unifikacja i reorganizacja nastąpiła w sierpniu 1919 r. Wprowadzono wówczas w każdym z okręgów generalnych podział na dwanaście oddziałów, cztery szefostwa służb, trzech oficerów inspekcji-

Historyczny (WIH), Warszawa 1972; E. K r a w c z y k, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920—1921*. WIH, Warszawa 1971; M. J. Szczepkowski, *Wojsko Polskie w latach 1920—1921* (praca doktorska).

² L. W i d e r s z a l, *Władze terytorialne wojskowe w Niemczech, Austrii i Rosji do 1918 r. oraz w Polsce 1918—21*, Warszawa 1928; CAW, *Referaty Archiwum Wojskowego*. Referat nr 5.

nych broni głównych³. Organizację DOG upodobniono w ten sposób do struktury Naczelnego Dowództwa.

Kolejnej zmiany dokonano po upływie niespełna roku, w czerwcu 1920 r. Wprowadzono wówczas podział na osiem oddziałów, pięć działów oraz okręgowe inspektoraty broni głównych. Ówczesny DOG przedstawiał pod względem organizacyjnym dość ścisłą analogię do Naczelnego Dowództwa.

Okręgi generalne zostały zlikwidowane w lipcu 1921 r. podczas przejścia Wojska Polskiego z organizacji wojennej na pokojową. Dokonano wówczas nowego podziału wojskowego kraju, tworząc dowództwa okręgów korpusów (DOK). Wprowadzono pięć oddziałów oraz szefostwo broni i służb. Na miejsce DOG I Warszawa powołano DOK I, dokonując jednocześnie zmiany granic i zmniejszając jego terytorium.

Dowódcom okręgów generalnych podporządkowano służbę uzupełnień. Przy każdym DOG istniała okręgowa komenda uzupełnień (OKU), której podlegały powiatowe komendy uzupełnień (PKU), po jednej na okręg wojskowy. Organem pomocniczym i wykonawczym PKU byli oficerowie ewidencyjni po jednym na powiat. Zasadnicza zmiana miała miejsce w sierpniu 1919 r. Wprowadzono wówczas w całym kraju tzw. terytorialne kompletowanie pułków. Poszczególne PKU przydzielone zostały do dowództw batalionów zapasowych piechoty. Jednocześnie z dotychczasowych 36 PKU utworzono 52.

Na interesującym nas terenie PKU Warszawa przygotowała obsadę dla nowych PKU Warszawa II, Warszawa III, Mińsk Mazowiecki; Łomża dla Białegostoku, Ciechanów dla Pułtuska, Płock dla Suwałk; Biała dla Garwolina, Siedlce dla Ostrowi Mazowieckiej.

W dziesięciu PKU warszawskiego DOG zatrudnionych było łącznie 80 oficerów i 485 szeregowych. Przy przechodzeniu na stopę pokojową zlikwidowano PKU, wprowadzając na ich miejsce 103 okręgi poborowe: 90 dla tyłuż pułków piechoty oraz 13 tzw. specjalnego przeznaczenia.

Rozbrajanie okupacyjnych wojsk niemieckich rozpoczęło się 11 listopada 1918 r., a już tydzień później teren Mazowsza i Podlasia był od nich wolny. Jeszcze wcześniej, bo na początku tegoż miesiąca, dokonano rozbrojenia wojsk austro-węgierskich. Jednocześnie z rozbrajaniem rozpoczęły się prace nad organizacją nie tylko władz wojskowych, ale w pierwszym rzędzie oddziałów i pododdziałów wojska. Pewien załazek wojska w postaci Polskiej Siły Zbrojnej powstał jeszcze w okresie Rady Regencyjnej. Formowanie odbywało się niejako oddolnie. Tworzone początkowo kompanie, szwadrony czy baterie łączone były w jednostki wyższego rzędu, w pierwszej połowie 1919 r. w brygady i dywizje. Jeszcze w grud-

³ CAW, NDWP, Oddz. I, t. 12, rozkaz MSWojsk., nr 2342.

Tabela 1

Podział Warszawskiego OG i przydział pułków

Nazwa PKU	Numer pułku	Obszar objęty przez PKU
Warszawa I	4 ppleg*	miasto
Warszawa II	5 ppleg	miasto
Warszawa III	21 pp**	miasto i powiaty Błonie i Grójec
Mińsk Maz.	36 pp	powiaty: Mińsk Maz., Radzymin i pld. część warszawskiego
Pułtusk	13 pp	powiaty: Pułtusk, Maków, reszta warszawskiego
Łomża	33 pp	powiaty: Łomża, Kolno, Szczucin, Ostrołęka
Ciechanów	32 pp	Ciechanów, Płońsk, Przasnysz, Mława
Płock	6 ppleg	Płock, Sierpc, Rypin
Siedlce	22 pp	Siedlce, Konstantynów, Sokołów
Ostrów Maz.	15 pp	Ostrów Maz., Węgrów, Wysokie Maz.

* ppleg — pułk piechoty legionów.

** pp — pułk piechoty.

Oczywiście PKU dostarczały też rekrutów do innych broni i służb, ale ich oddziały zapasowe nie były na stałe powiązane z poszczególnymi PKU.

Z r ó d ł o: CAW, NDWP, Oddz. I, t. 4.

niu 1918 r. zaczęto formować nietypową 6-ściopułkową dywizję litewsko-białoruską. W lutym 1919 r. zaczęto tworzyć 1 Dywizję Piechoty Legionów (DPLeg.). (1, 5, 6 ppleg) w rejonie Ostrów Mazowiecka — Zambrów oraz 2 DPLeg. (2, 3, 4 ppleg) w rejonie Jabłonna-Zegrze. Początkowo zamierzano formować trzypułkowe dywizje piechoty, a następnie zdecydowano przejść z organizacji trójkowej na czwórkową. Stąd też 8 Dywizja Piechoty, której formowanie zarządziło MSWojsk. 12 maja tegoż roku, złożona była już z czterech pułków piechoty (13, 21, 33, 36 pp). Pułki zgrupowane były w dwóch brygadach, oprócz tego w skład dywizji wchodziła dwupułkowa brygada artylerii oraz pododdziały wojsk i służb. Z pułków kawalerii sformowanych w DOG Warszawa utworzono dwie brygady jazdy.

Wiosną 1920 r. MSWojsk. przystąpiło do tworzenia jednostek piechoty rezerwowej. Każdy okręg miał wystawić jedną trzypułkową brygadę piechoty rezerwowej (BPrez.). W rejonie Ostrowi Maz. DOG Warszawa utworzył 1 BPrez. w składzie 101, 105, 106 pprez. Na podobny wysiłek zdobył się jeszcze tylko DOG Poznań, wystawiając VII BPrez. Latem 1920 r. DOG Warszawa jako jedyny sformował ochotniczą czteropułkową dywizję piechoty, skąd część jednostek przeszła następnie do innych okręg-

gów. Pełny wykaz jednostek sformowanych i uzupełnianych w tym okręgu zamieszczono w załączniku nr 2.

Odrębnego potraktowania wymaga istnienie w 1919 r. na terenie DOG Warszawa Frontu Mazowieckiego — wyższego dowództwa operacyjnego, podległego Naczelnemu Dowództwu, a nie MSWojsk. Front ten utworzono pod koniec maja 1919 r. w związku z gwałtownym wzrostem zagrożenia ze strony Niemiec. Stanowił składową część frontu antyniemieckiego zorganizowanego na początku czerwca 1919 r., nie będącego w ścisłym tego słowa znaczeniu frontem bojowym, lecz stanowiącym formę „pogotowia zbrojnego”, zdolnego do stworzenia rzeczywistego frontu na wypadek wojny.

Front Mazowiecki zajmował odcinek od Rajgrodu do styku b. granicy Królestwa i Wielkopolski. Jego sąsiadami były fronty Litewsko-Białoruski i Wielkopolski. Obsada personalna i większość jednostek bojowych pochodziła z b. armii gen. Hallera. Dowódcą frontu był gen. Massenet, a szefem sztabu mjr Baranger.

Tabela 2

Skład i liczebność Frontu Mazowieckiego w 1919 roku

Data	Jednostka	Liczba	
		oficerów	szeregowych
22 V	8 DP, 3 DStrz.,* DStrz. Instrukcyjna	•	•
30 V	jw. + 6 DStrz.	•	•
10 VI	8 DP, 3 DStrz., DStrz. Instrukcyjna	1 350	34 980
15 VIII	7 DStrz., 8 DStrz.	1 115	28 290
15 IX	7 DStrz., 8 DStrz.	1 115	28 290

* DStrz. — Dywizja Strzelców.

Z r ó d ł o: CAW, NDWP, Stany liczbowe, t. 1.

Pod koniec czerwca nastąpiło podpisanie przez Niemcy traktatu pokojowego, co radykalnie zmniejszyło groźbę wojny. Rozpoczęła się systematyczna redukcja wojsk frontu. 24 X 1919 r. zarządono jego likwidację. Ochronę granicy przejął Front Pomorski, przeznaczony do objęcia przyznanego Polsce traktatem wersalskim Pomorza.

Obszar i jednostki Frontu Mazowieckiego przeszły do DOG Warszawa.

Równolegle do formowania władz i jednostek wojskowych postępowały prace mobilizacyjne. Początkowo ze względów politycznych i gospodarczych stosowano wyłącznie zaciąg ochotniczy, a dopiero po okrzepnięciu Wojska Polskiego wczesną wiosną 1919 r. — pobór przymusowy. Zie-

mie b. Królestwa Kongresowego stanowiły tak ze względu na liczbę ludności, jak i przebieg działań wojennych główne źródło dla rozbudowy armii. Były one w porównaniu z innymi zaborami w tym szczęśliwym położeniu, iż władze carskie zdołały przeprowadzić tylko częściową mobilizację. Do lata 1915 r. zdołano wcielić i to nie wszędzie roczniki do 1894, podczas gdy do armii austriackiej i niemieckiej powołano mężczyzn aż do rocznika 1900 włącznie. Niemniej mobilizacja w połączeniu z działaniami wojennymi, ewakuacją, werbunkiem do pracy w Niemczech w latach 1915—1918 poważnie zmniejszyły potencjał ludzki Królestwa. Sytuację dodatkowo utrudniało zdecydowane pogorszenie stanu zdrowotnego ludności na skutek chronicznego niedożywienia i szerzących się w związku z tym chorób. Spowodowane to było rabunkową gospodarką niemieckich okupantów. Dowództwo Okręgu Generalnego Warszawa obejmowało obszar 39 948 km², zamieszkały przez 3 866 000 ludzi, co daje przeciętną 96 osób na km², Polacy stanowili niecałe 80% ogółu mieszkańców⁴. DOG Warszawa było jednym z największych, trzecim pod względem zajmowanego obszaru — ok. 10,5 procent powierzchni kraju, a drugim jeżeli chodzi o liczbę mieszkańców — blisko 14 procent.

Mobilizacji w mniejszym lub większym stopniu podlegały w latach 1919—1920 roczniki 1902—1881, tj. mężczyźni w wieku 17—40 lat. Według danych Spisu Powszechnego z dnia 30 września 1921 r. na terenie województw białostockiego, warszawskiego oraz miasta Warszawy, czyli na obszarze pokrywającym się mniej więcej z DOG Warszawa, zamieszkiwało 590 122 mężczyzn z roczników 1902—1881⁵. Co najmniej dalsze 20 tys. mężczyzn służyło w wojsku. Można więc przyjąć, iż praktycznie ta grupa roczników liczyła według spisu ok. 610 tys. mężczyzn. Zgodnie z obliczeniami władz wojskowych z drugiej połowy 1919 r. interesujące nas roczniki liczyły 486 868 osób⁶.

Te dość znaczne różnice wynikają przede wszystkim z faktu, iż w latach 1919—1920 nastąpił masowy powrót repatriantów z Rosji i robotników przymusowych z Niemiec. Szczególnie wyraźnie zjawisko to wystąpiło w grupie roczników 1895—1881. Natomiast różnice wynikłe w rocznikach 1901—1896 spowodowane zostały tym, iż w 1921 r. pozostawały one w dużej mierze jeszcze w wojsku. Wymienione roczniki stanowiły też w latach 1918—1920 trzon armii i na nie przypada większość poniesionych strat bezpowrotnych.

W pierwszym okresie istnienia Wojska Polskiego armia uzupełniana

⁴ Tamże, Sztab Główny, Oddział I, Szef Sztabu, teka 1.

⁵ Obliczenia sporządzono na podstawie wyników *Spisu Powszechnego*. Statystyka Polski, tomy: XXXI — ogólny, XIX woj. białostockie, XV — woj. warszawskie, XIV — m. st. Warszawa, tablica IX.

⁶ CAW, Sztab Główny, Oddział I, Szef Sztabu, teka 1.

była w oparciu o zaciąg ochotniczy. Akcja ta rozpoczęła się jeszcze za rządów Rady Regencyjnej, gdyż zapisy otworzono w Warszawie 4 października 1918 r., zaś na pozostałym obszarze w trzy dni później. Do dnia 1 stycznia 1919 r., kiedy to zamknięto zapisy, zgłosiło się ponad 16 tys. ochotników (tab. 3).

Tabela 3

*Wyniki poboru ochotników
w pierwszej fazie zaciągu*

Nazwa PKU	Liczba ochotników	Uznano za zdolnych do służby wojskowej
Warszawa	12 488	8 407
Siedlce	2 186	977
Łomża	1 067	838
Ciechanów	305	176
Razem	16 046	10 398

Źródło: CAW, Sztab Główny, Oddział I, Szef Sztabu, teka 1.

Brak jest wyników z PKU Płock, a mimo to ochotnicy z DOG Warszawa stanowią ponad 31 procent ogółu zgłoszeń w kraju i ponad 57 procent w b. Królestwie. Dominującą rolę odegrała Warszawa — wielki ośrodek młodzieży. Należy przy tym zaznaczyć, iż przez PKU przeszła tylko część ochotników, co najmniej drugie tyle wstąpiło bezpośrednio do tworzących się oddziałów wojskowych. Akcja zaciągu wznowiona została w styczniu 1919 r. Jej wyniki na dzień 1 kwietnia 1919 r. przedstawiały się następująco⁷:

PKU	Przyjęto ochotników
Warszawa	12 001
Siedlce	1 171
Łomża	721
Razem	13 893

Jeżeli się zważy, iż mimo braku danych z PKU Płock i Ciechanów ochotnicy z DOG Warszawa stanowili ponad 41 procent przyjętych wówczas na terenie b. Królestwa i Małopolski Zachodniej, a jednocześnie w PKU Łowicz (zachodnia część Mazowsza) przyjęto 1345 ochotników, to

⁷ Tamże.

bez większego błędu można stwierdzić, iż Mazowsze i Podlasie dostarczyły co najmniej połowę wszystkich ochotników zarejestrowanych w PKU. Dane dotyczące wykształcenia, stosunku do wojska, zawodu, wyznania i wieku ochotników obrazują tabele 4, 5, 6.

Tabela 4

Zawód ochotników

PKU	Liczba										
	Przyjęto ogółem	Inteligencji	Uczniów szkół średnich	Studentów	Handlowców	Robotników	Rzemieślników	Rołników	Kolejarzy	Urzędników	Bez zawodu
Warszawa	12 001	298	634	891	269	3 043	4 196	1 475	133	311	771
Siedlce	1 172	25	29	5	6	3	230	478	4	—	370
Łomża	721	46	24	39	4	180	109	246	—	22	73
Razem	13 894	369	687	935	279	3 226	4 535	2 199	137	333	1 214
Procent	100	2,6	5,2	6,6	2,0	23,2	32,6	16,6	1,0	2,4	8,7
Ogółem											
w kraju	33 636	661	2 145	1 385	711	4 652	8 874	8 969	340	375	5 531
Procent	100	2	6,4	4,1	2,1	13,7	26,7	26,7	1	1,1	16,4

Zródło: tamże.

Wśród zgłoszonych wyraźną przewagę mieli rzemieślnicy i robotnicy, stanowiący blisko 55% całości. Jest to wskaźnik wyższy od przeciętnej krajowej (40%) i o wiele wyższy niż ich udział w strukturze całego społeczeństwa, gdzie dominowała (ponad 70% ogółu) warstwa chłopska⁸.

Ta odmienna od pozostałych DOG struktura zawodowa ochotników spowodowana została przez blisko milionowe skupisko ludności miejskiej Warszawy. Interesujące, że w grupach inteligencji, uczniów czy handlowców wpływ Warszawy równoważony był przez pozostałe PKU, tak że w rezultacie otrzymujemy średnią zbliżoną do krajowej.

Wśród ochotników przeważali ludzie z wykształceniem niepełnym i pełnym podstawowym. Udział ich jest procentowo niższy na Mazowszu, Podlasiu niż na pozostałych ziemiach Królestwa i Małopolski. Zwraca uwagę stosunkowo niewielka ilość analfabetów, gdyż w innych PKU zgłaszało się ich do 30 procent⁹. Ochotnicy z ukończoną przynajmniej szkołą

⁸ *Statystyka Polski*, tom XXXI, Warszawa 1927, s. 574, tabl. XVII, s. 70.

⁹ W. Brummer, *Praca oświatowa w wojsku*, „Bellona”, 1920/21, t. 7, s. 616—

Tabela 5

Wykształcenie ochotników

PKU	Analfabetów	Domowe lub podstawowe	Nieukończony średnie	Średnie	Nieukończony wyższe	Wyższe
Warszawa	1 178	8 011	1 635	368	665	144
Siedlce	159	840	86	43	32	12
Łomża	88	527	67	—	39	—
Razem	1 425	9 378	1 788	411	736	156
Procent	10,5	67	12,9	3	5,3	1,1
Ogółem w kraju	3 376	24 273	3 896	794	1 106	221
Procent	10	73	11,5	2,3	3,3	0,7

Z r ó d ł o: tamże.

średnią stanowili zaledwie niecałe 10 procent, przy czym w interesującym nas regionie sytuacja i tak była lepsza niż w pozostałych częściach kraju.

Trzy czwarte ochotników to ludzie nie szkoleni wojskowo. Wśród przeszkolonych najliczniejszą grupę tworzyli b. żołnierze armii rosyjskiej oraz w mniejszym stopniu legionści i peowiaci. W DOG Warszawa w porównaniu z resztą kraju widać nieco wyższy procent b. żołnierzy Legionów i Polskiego Korpusu Posiłkowego oraz formacji polskich w Rosji, o cztery i pół procent więcej jest żołnierzy pochodzących z b. armii rosyjskiej, zaś niewojskowych o 4 procent. Zdecydowanie mniej było natomiast peowiaców oraz żołnierzy z b. armii austriackiej.

Tabela 6

Stosunek do wojska przed wstąpieniem do służby wojskowej

PKU	Byłych żołnierzy legionów i PKP	Formacji polskich w Rosji	POW	Z armii rosyjskiej	Z armii austriackiej	Z armii niemieckiej	Powracających z niewoli			Niewojskowi
							niem.	austr.	ros.	
Warszawa	480	418	54	1720	33	145	105	4	5	9 151
Siedlce	27	35	—	46	—	—	—	—	—	1 067
Łomża	6	51	4	33	1	—	—	—	—	624
Razem	513	504	58	1799	34	145	105	4	5	10 842
Procent	3,7	3,6	0,4	12,9	0,2	1,1	0,7	0,03	0,3	77
Ogółem w kraju	1100	807	1457	2750	2556	222	126	30	90	24 325
Procent	3,3	2,5	4,3	8,2	7,6	0,7	0,4	0,08	0,3	73

Z r ó d ł o: tamże.

Tabela 7

Wyznanie i wiek

PKU	Katolicy	Pravosławni	Protestanci	Inni chrześcijanie	Izraelici	Inni chrześcijanie	Mniej niż 18 lat	18-22	23-28	Ponad 28 lat
Warszawa	11 507	33	137	6	317	1	209	6 680	5 112	—
Siedlce	1 170	—	—	—	2	—	108	785	269	10
Łomża	721	—	—	—	—	—	51	450	212	8
Razem	13 398	33	137	6	319	1	368	7 815	5 593	18
Procent	96,5	0,23	0,99	0,05	2,3	0,01	2,6	56	40	0,15
Ogółem										
w kraju	32 776	76	256	21	501	6	992	21 060	10 620	925
Procent	97,4	0,23	0,76	0,067	1,5	0,02	2,9	64	33,2	2,7

Zródło: tamże.

Pod względem wyznania zdecydowanie dominowali katolicy, zresztą w stopniu o wiele większym, niż wynosił ich udział procentowy wśród ludności Polski.

Zaciąg ochotniczy na większą skalę zakończony został w marcu 1919 r., kiedy to po uchwale Sejmu o poborze sześciu roczników (1901—1896) armia przeszła na system uzupełnień w oparciu o przymusowy pobór rekruta.

Precyzyjne ustalenie liczby ochotników, którzy wstąpili do WP w okresie od listopada 1918 do marca 1919, napotyka poważne trudności. Wiemy na pewno, iż poprzez PKU wcielonych zostało w tym czasie 56 000 ochotników¹⁰. Z obliczeń szacunkowych wynika, iż jednocześnie bezpośrednio do jednostek walczących wstąpiło ich ok. 50 000¹¹. Można więc przyjąć, że łącznie do armii wstąpiło ok. 106 000 ochotników. Z dostępnych acz niekompletnych materiałów archiwalnych wynika, iż ochotnicy z Mazowsza i Podlasia stanowili ok. 31—40% ogółu, tj. od 32 550 do 42 000, z tym że bliższa prawdy wydaje się być raczej górna granica szacunku. Do 1 stycznia 1919 r. zgłosiło się 51 700 ochotników (Królestwo i Małopolska Zachodnia), w tym z PKU Warszawa, Siedlce, Ciechanów Łomża — 16 046, a więc ok. 31 procent; między 1 stycznia a 1 marca 1919 zaś — 33 636, z tego z PKU Warszawa, Siedlce, Łomża — 13 894, czyli ok. 40 procent¹². Ponieważ w obu wypadkach brak danych z PKU Płock, a w drugim również z PKU Ciechanów należy sądzić, iż bliższa prawdzie będzie górna, a nie dolna granica obliczeń szacunkowych.

¹⁰ CAW, NDWP, Oddz. I, t. 151, dok. 69.

¹¹ M. J. Szczepkowski, *Wojsko Polskie...*, s. 23.

¹² CAW, Sztab Główny, Oddz. I, Szef Sztabu, teka 1.

Reasumując możemy stwierdzić, iż przeciętny statystyczny ochotnik z Mazowsza i Podlasia był Polakiem wyznania rzymskokatolickiego, robotnikiem lub rzemieślnikiem w wieku 18—20 lat, mający wykształcenie niepełne podstawowe lub podstawowe, nie szkolony wojskowo.

W grudniu 1918 r. rozpoczęto wstępne prace nad przygotowaniem obowiązkowego poboru kilku roczników. W dniu 15 stycznia 1919 r. ukazał się dekret Tymczasowego Naczelnika Państwa o poborze na terenie całego kraju rocznika 1898 (praktycznie tylko w b. Królestwie). Na podstawie tego dekretu MSWojsk. zarządziło 27 stycznia pobór w 13 powiatach, m.in. w gostynińskim, łowickim, skierniewickim, rawskim, grójeckim, błońskim, sochaczewskim. Akcję poborową miano zakończyć do 1 marca 1919 r. W dniu 3 marca zarządzenie to rozciągnięto na pozostałe powiaty DOG Warszawa z terminem zakończenia do 1 kwietnia¹³. Wyniki, jakie osiągnięto w toku akcji poboru rocznika 1898, przedstawia poniższa tabela:

Tabela 8

Pobór rocznika 1898

Wyszczególnienie	PKU Warszawa	Siedlce	Ciechanów	Łomża	Płock	Razem	Ogółem w Królestwie	Procent
Ogólna liczba poborowych według list	12 631	6 846	5 095	6 806	2 312	33 690	95 864	34 %
Stanął do przeglądu	9 463	4 811	3 634	4 070	2 087	24 065	72 548	34 %
Nie stawiło się do przeglądu	3 168	2 035	1 381	2 736	230	9 550	23 316	40 %
Uznano za zdatnych	6 967	3 648	2 608	2 976	1 451	17 650	53 791	33 %
Ogółem odroczone	2 116	886	882	853	464	5 201	14 308	37 %
Wcielono do Wojska Polskiego	6 930	3 572	ok. 2 500	2 846	1 427	14 775*	35 914**	41 %

* Bez PKU Ciechanów.

** Bez PKU Ciechanów, Częstochowa, Łódź, Kalisz, Włocławek.

Źródło: tamże.

¹³ Tamże, Wojskowe Biuro Historyczne, Wydział wojny polskiej, t. 735; M. H. Serejski, *Normowanie mobilizacji sił ludzkich w Polsce podczas wojny 1918—1920*.

Podstawą do dalszej rozbudowy armii stała się uchwała Sejmu Ustawodawczego z dnia 7 marca 1919 r. o przymusowym poborze sześciu roczników (1896—1901) na całym obszarze ziem polskich¹⁴. Rozkazem z 31 marca 1919 r. MSWojsk. zarządziło przeprowadzenie poboru roczników 1896 i 1897 na ziemiach b. Królestwa do 18 maja. Wstępne wyniki poboru w DOG Warszawa przedstawiają się następująco¹⁵:

PKU	Wcielono do WP
Warszawa	6 737
Siedlce	6 673
Ciechanów	4 892
Łomża	5 163
Płock	2 565
Razem	26 020

Stanowiło to ok. 30 procent ogółu wcielonych. W sumie w 1919 r. poprzez PKU wcielono¹⁶.

Rocznik	Liczba rekrutów
1898	57 532
1897	53 107
1896	49 467
Razem	160 106

Niestety nie udało się znaleźć dokładnych danych przedstawiających udział poborowych z Mazowsza i Podlasia wśród omawianych roczników. Sądząc z danych cząstkowych wahał się on w granicach 30—40 procent i wynosił odpowiednio od 48 do 54,5 tys. W miesiącach czerwcu i lipcu 1919 r. przeprowadzono na terytorium b. Królestwa Kongresowego pobór rocznika 1899. Przewidywano, że poszczególne PKU Warszawskiego OG dadzą następującą wielkość poborowych (zob. niżej)¹⁷.

Z rocznika 1899 wcielono do Wojska Polskiego ok. 60 000 rekrutów, z tego na DOG Warszawa przypadło ok. 21 000. Początkowo planowano, że pobór pozostałych dwóch roczników, tj. 1901—1900, dokonany zostanie jesienią 1919 r. i większość opracowań mylnie podają tę właśnie datę. Tymczasem ze względów gospodarczych pobór tych roczników odłożono

¹⁴ M. H. Serejski, *Normowanie mobilizacji...*

¹⁵ CAW, Sztab Główny, Oddział I Szef Sztabu, teka 1. Rezultaty poboru rocznika 1896—1897.

¹⁶ Tamże, NDWP, Oddz. I, t. 79, dok. 6916.

¹⁷ Tamże, t. 4.

	PKU	Poborowych
Warszawa	11 502	
Siedlce	6 410	
Ciechanów	3 957	
Łomża	5 152	
Płock	2 325	
Razem	29 346	
Ogółem w Królestwie	92 814	
Procent	35%	

i przeprowadzono go faktycznie dopiero w lutym i marcu 1920 r.¹⁸ Pobór przeprowadzano tak, aby w każdym oddziale zapasowym było po 50% z każdego rocznika. Władze wojskowe spodziewały się, że zmobilizowanie roczników 1900—1901 pozwoli na wcielenie do Wojska Polskiego blisko 185 tys. rekrutów, a w rzeczywistości wcielono¹⁹:

Rocznik	Liczba wcielonych	Z tego DOG Warszawa
1900	79 968	26 500
1901	75 228	25 000
Razem	155 196	51 500

reasumując możemy stwierdzić, iż w ciągu roku — luty/marzec 1919 — luty/marzec 1920 — wcielono w DOG Warszawa co najmniej 122 500 rekrutów z roczników 1901—1896, tj. 58% ogółu mężczyzn z tych roczników. Oprócz zasadniczego przeprowadzono też pobory uzupełniające w tej grupie roczników, ale ich wyników nie udało się uzyskać. Sądzić jednak należy, że przynosiły one pewien rezultat i to czasami dość znaczny, gdyż sporządzone już po zawieszeniu broni zestawienie stanu liczebnego Wojska Polskiego wykazuje, iż np. grupa roczników 1901—1896 jest o wiele liczniejsza, niż by to wynikało z danych dotyczących poboru tych roczników. Różnica dochodzi do 30, a nawet 40 procent.

Prace mobilizacyjne na większą skalę wznowiono w DOG Warszawa 15 czerwca 1920 r. wobec stale pogarszającej się sytuacji na froncie. Sejm uchwalił pobór roczników 1895 i 1902. W lipcu i sierpniu Rada Obrony Państwa upoważniła rząd do poboru najpierw roczników 1894—1890, a następnie 1889—1885. W pierwszej połowie września zmobilizowano też drugą połowę rocznika 1902 oraz roczniki 1885—1890, z tym że wobec

¹⁸ Tamże, t. 38, dok. 3331.

¹⁹ Tamże, t. 79, dok. 6916.

Tabela 9

Wyniki mobilizacji przeprowadzonej latem 1920 roku

Data poboru	Rocznik oraz nazwa kategorii poborowych	Pobrano		Procent
		w kraju	w Warszawie	
27 czerwca — 5 lipca	b. podoficerowie armii zaborczych z roczników 1890—1895	8 023	1 209	15
	b. szeregowi armii zaborczych z roczników 1885—1895, którzy służyli w kawalerii, konnej straży granicznej, artylerii konnej	9 332	1 334	14
7—31 lipca	rocznik 1895	40 256	6 050	15
	pół rocznika 1902 (urodzeni do dnia 30 VI 1902)	49 081	7 406	15
9—26 sierpnia	b. szeregowi armii państw zaborczych z roczników 1890—1894	85 576	23 933	28
Razem		192 268	39 932	20

Zródło: M. J. Szczepkowski, *Wojsko Polskie...*, s. 28—34.

zdecydowanej poprawy sytuacji na froncie przytłaczająca większość rekrutów została po zaprzysiężeniu zwolniona do domów.

Oprócz poboru przymusowego latem 1920 r. rozwinięto ponownie na wielką skalę zaciąg ochotniczy pod nazwą Armia Ochotnicza. Przebieg jego przedstawia tabela.

Tabela 10

Zaciąg ochotniczy latem 1920 roku

Data	DOG Warszawa	Ogółem w kraju	Procent
23 VII	13 370	41 555	32
16 VIII	20 193	74 396	27
21 VIII	21 906	79 242	28
15 IX	24 690	88 681	28

Zródło: Tamże, s. 35.

W październiku 1920 r. zaciąg ochotniczy został wstrzymany, a wkrótce potem rozpoczęła się demobilizacja Wojska Polskiego. W latach 1918—1920 na terenie DOG Warszawa wcielono do Wojska Polskiego (zob. niżej):

Tabela 11

Rok	Ilość wcielonych		Procent
	w kraju	w DOG W-wa	
1918— —1919	325 106*	110 000**	20
1920	450 929	116 131	25
Razem	776 035	226 131	29

* Dotyczy tylko Królestwa i Małopolski Zachodniej.

** Dane szacunkowe średnie. Z obliczeń wynika, że w DOG Warszawa wcielono od 102 do 117 tys. ludzi. Stanowiło to około 37% ogólnej liczby mężczyzn z roczników 1890—1902. Około ćwierć miliona rekrutów z Mazowsza i Podlasia to blisko jedna trzecia ogółu wcielonych z terenów b. Królestwa i Małopolski Zachodniej. Dane te są na pewno zaniżone i to o 10%.

Z r ó d ł o: Wyliczenie autora.

Rzeczą niezmiernie charakterystyczną jest b. duży udział ochotników wśród żołnierzy Wojska Polskiego.

Tabela 12

Zaciąg ochotniczy w latach 1918—1920

Rok	Ogółem			DOG Warszawa		
	ogółem	w tym ochotników	procent	ogółem	ochotników	procent
1918—1919	325 106	105 000	32	110 000	36 000	33
1920	450 929	105 000	23	116 131	25 000	21
Razem	776 035	210 000	27	226 131	61 000	27

Z r ó d ł o: Wyliczenie autora.

Blisko 30-procentowy udział ochotników wśród ogółu zmobilizowanych jest zjawiskiem nie spotykanym wśród ówczesnych sił zbrojnych i stanowi miarę entuzjazmu, jaki ogarnął społeczeństwo polskie po odzyskaniu niepodległości. Dane dotyczące ochotników są zaniżone, gdyż ta właśnie grupa jest b. trudna do uchwycenia ze względu na braki w materiale archiwalnym.

Należy stwierdzić, iż prace organizacyjne i mobilizacyjne przebiegały w bardzo ciężkich warunkach. Tak wojsko, jak i administrację trzeba było tworzyć od podstaw, operując przy tym ludźmi wywodzącymi się z trzech różnych armii. Trudności zwiększała słabość bazy materiałowej, pogłębiona przez zniszczenia wojenne i rabunkową gospodarkę okupantów. W tej sytuacji wyniki pracy DOG Warszawa uznać należy za bardzo

Załącznik nr 1

Raport stanu DOG Warszawa z 21 V 1920 roku

Nazwa jednostki	Miejsce postoju	Liczebność		konl tab.	wo- zów	km
		oficerów	szerego- wych			
baon zapasowy 1 pp leg.	Jabłonna	25	914	12	13	4
„ „ 5 ppleg	Warszawa	46	1 953	51	22	—
„ „ 6 ppleg	Płock	29	1 830	22	18	8
„ „ 13 pp	Modlin	30	2 250	44	83	4
„ „ 21 pp	Warszawa	41	1 427	30	13	4
„ „ 32 pp	Warszawa	35	1 563	20	13	6
„ „ 33 pp	Łomża	26	991	17	164	2
„ „ 36 pp	Warszawa	32	1 532	18	27	2
„ „ 41 pp	Augustów	18	611	30	12	2
„ „ 42 pp	Białystok	28	1 317	28	8	14
szwadron zapasowy 1 p. szwol.	Warszawa	23	696	—	—	—
szwadron zapasowy						
„ „ 4 p.uł.	Białystok	12	605	—	—	—
„ „ 7 p.uł.	Ciechanów	13	505	—	—	—
„ „ 10 p.uł.	Białystok	16	614	—	—	—
„ „ 11 p.uł.	Mińsk Mazow.	16	589	—	—	—
dowództwo						
i 2 bateria II dak.	Ciechanów	6	192	—	—	—
dowództwo						
i 1 i 2 bateria VI dak.	Góra Kalwaria	10	385	—	—	—
bateria zapasowa 1 pap	Warszawa	29	709	—	—	—
jw. 8 pac	Ossowiec	10	524	—	—	—
jw. 1 pac	Modlin	9	450	—	—	—
jw. 8 pac	Ostrołęka	12	446	—	—	—
jw. art. konnej nr 1	Góra Kalwaria	11	377	—	—	—
Razem		496	19 376	222	373	46

Z r ó d ł o: CAW, NDWP, Oddz. I, t. 72, dok. 5769.

Wykaz oddziałów zapasowych i ich miejsc postoju

Nazwa	Miejsce postoju	Ilość w stosunku do całego kraju
Kompania zapasowa saperów nr 1	Warszawa	1/7
Kompania zapasowa baonu maszynowego	„	całość
Kompania zapasowa baonu mostowego	Modlin	całość
Kolumna zapasowa 1 Dyonu Wojsk Samochod.	Warszawa	1/7
Dyon zapasowy 1 pułku lotniczego	„	1/3
1 baon telegraficzny zapasowy	Zegrze	1/2
Baon zapasowy radiotelegraficzny	Warszawa	całość
Kompania telefoniczna szkolna nr 1	„	1/7
Baon zapasowy 2 pułku wojsk kolejowych	Jabłonna	1/3
Kompania formacji specjalnych wojsk kolej.	Modlin	całość
Szwadron zapasowy taborów nr 1	Warszawa	1/7
Kompania zapasowa sanitarna nr 1	Modlin	1/7
Szwadron szkolny żandarmerii nr 1	Warszawa	1/7
I baon wojsk wartowniczych 1 etapowych	Modlin	1/7
Szwadron zapasowy 1 pułku szwoleżerów	Warszawa	Dwie brygady
Szwadron zapasowy 3 pułku szwoleżerów	Płock	jazdy V i VIII
Szwadron zapasowy 7 pułku ułanów	Przasnysz	
Szwadron zapasowy 10 pułku ułanów	Grajewo	
Szwadron zapasowy 11 pułku ułanów	Mińsk Mazow.	

Styczeń 1921 r.

Z r ó d ł o: CAW, NDWP, Oddz. I, t. 120 oraz t. 134, dok. 102137.

Stan liczebny DOG Warszawa

Stan żywnościowy

Data	Oficerów	Szeregowych	Koni	Wozów	Km	Dział
1 III 1919	1407	29 733	—	—	—	—
1 IX 1919	1564	50 031	—	—	—	—
1 IV 1920	2689	68 382	5 610	2 238	152	37
1 V 1920	2549	63 573	4 732	1 790	194	43
1 VII 1920	2884	61 407	3 556	—	—	—
25 VIII 1920	2566 + 309 urzędników wojskowych	91 836	6 644	1 467	96	29
10 X 1920	2768 + 295 urzędników wojskowych	92 223	8 161	1 712	129	109
10 XII 1920	4040 + 461 urzędników wojskowych	89 159	15 109	4 619	550	158
10 I 1921	3950 + 487 urzędników wojskowych	77 368	14 132	—	—	—
1 IV 1921	3806 + 531 urzędników wojskowych	64 554	—	—	—	—

Z r ó d ł o: Opracowanie własne na podstawie raportów stanu DOG Warszawa.